

Kamila Boguszezwska*

orcid.org/0000-0002-1513-2490

Karolina Kluz**

orcid.org/0009-0001-7608-5915

Utracone dziedzictwo sakralne Lubelszczyzny: analiza niezachowanych kościołów z okresu II Rzeczypospolitej w świetle najnowszych badań

Lost Religious Heritage of the Lublin Region: An Analysis of Non-Preserved Churches from the Second Polish Republic in Light of Recent Research

Słowa kluczowe: dwudziestolecie międzywojenne, architektura sakralna, kościoły drewniane, II Rzeczpospolita, Lubelszczyzna

Keywords: interwar period, religious architecture, wooden churches, Second Polish Republic, Lublin region

Wprowadzenie

Drewniane budownictwo sakralne stanowi od wieków istotny komponent polskiego dziedzictwa kulturowego, silnie osadzonego w lokalnym krajobrazie wsi i miasteczek. Jak zauważa Marian Kornecki [1992, s. 7], świątynie wznoszone z drewna nie tylko wpisywały się w strukturę przestrzenną osad, ale również odgrywały rolę dominanty krajobrazowej, nadając rytm kompozycji przestrzennej; były także ośrodkiem kultu religijnego i widomym znakiem wspólnoty kulturowej mieszkańców. W tym kontekście szczególną funkcję pełniły kościoły, które – ze względu na zaawansowaną technikę ciesielską oraz precyzyjne opracowanie form architektonicznych – uznawane są za jedno z najwybitniejszych osiągnięć tradycyjnego rzemiosła budowlanego [Górak 1987].

Ewa Błotnicka-Mazur [2014, s. 111] już w artykule z 2014 r. zwracała uwagę na fakt, który dziś potwierdza ją badania, że drewniane świątynie zasługują na szczególne zainteresowanie, ponieważ ich epoka w zasadzie

Introduction

Wooden religious architecture has for centuries been a vital element of Poland's cultural heritage, deeply rooted in the landscapes of villages and small towns. As Marian Kornecki notes [1992, p. 7], wooden churches not only shaped the spatial structure of settlements, but also served as landscape landmarks, giving rhythm to spatial composition; they were centers of religious life and visible symbols of the cultural identity of local communities. In this context, churches played a particularly significant role—thanks to advanced carpentry techniques and precisely crafted architectural forms, they are considered some of the most outstanding achievements of traditional building craftsmanship [Górak 1987].

Already in 2014, Ewa Błotnicka-Mazur [2014, p. 111] pointed out a fact that current research only reaffirms: wooden churches merit special attention because their era has, for the most part, come to an end. Those that have survived are gradually disappearing

* dr inż. arch., Wydział Budownictwa i Architektury, Katedra Konserwacji Zabytków, Politechnika Lubelska

** mgr inż. arch., Wydział Budownictwa i Architektury, Katedra Konserwacji Zabytków, Politechnika Lubelska

* *Ph.D. Eng. Arch., Department of Built Heritage, Faculty of Civil Engineering and Architecture, Lublin University of Technology*

** *M.Sc. Eng. Arch., Department of Built Heritage, Faculty of Civil Engineering and Architecture, Lublin University of Technology*

Cytowanie / Citation: Boguszezwska K., Kluz K. Lost Religious Heritage of the Lublin Region: An Analysis of Non-Preserved Churches from the Second Polish Republic in Light of Recent Research. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2025, 84:83–99

Otrzymano / Received: 20.05.2025 • **Zaakceptowano / Accepted:** 27.06.2025

doi: 10.48234/WK84LUBLIN

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

dobiegła końca. Te, które zdołały przetrwać, są stopniowo eliminowane z krajobrazu architektonicznego Polski, niezależnie od tego, czy powstały przed wiekami, czy w dwudziestoleciu międzywojennym.

Zjawisko to rewiduje prezentowane badanie sporządzone już przeszło dekadę później, wskazując na stan zachowania tego wąskiego zasobu zabytków budownictwa sakralnego.

Wielu kościołów przed zniszczeniem nie uchroniła ochrona konserwatorska, a zdecydowana część nigdy ochronie nie podlegała. Niejednokrotnie wraz z budową nowych, murowanych świątyń drewniane kościoły traciły ciągłość użytkowania i popadały w ruinę, w konsekwencji ulegając rozbiórce lub – w najbardziej optymistycznym wariantcie, choć w najmniejszej licznej grupie – uzyskując nową lokalizację i nowy sposób użytkowania.

Refleksja nad zachowaniem zasobu zabytków polskiej architektury drewnianej nie zmienia się od niemal stulecia. Jeszcze w 1930 r. Aleksander Bystrzykowski [1930, s. 6] zauważał, że choć w XVIII w. sakralne budowle drewniane stanowiły znaczną większość, z czasem uległy zniszczeniu wskutek wojen, starości oraz idącemu w parze z rozwojem technicznym silnemu przyrostowi ludności, której skromny drewniany kościół już nie wystarcza.

Podobnie nie zdezaktualizowało się stwierdzenie Jana Górkę [1977, s. 6]. Mimo upływu niemal półwiecza jego postulat o powołaniu ośrodka koordynującego prace instytucji i osób zajmujących się budownictwem drewnianym nie został zrealizowany. Choć dziś istnieją możliwości techniczne, nie został także opracowany portal informacyjny, który dysponowałby pełnymi danymi, jakie dotychczas zostały zebrane¹. Dane takie, rozproszone w różnych publikacjach, są z reguły trudno dostępne, a naukowcy przy podejmowaniu każdej niemal pracy z tej dziedziny muszą każdorazowo powracać do żmudnych i czasochłonnych poszukiwań archiwalnych i bibliograficznych.

Celem niniejszego opracowania jest zbadanie stanu zasobu drewnianych kościołów wzniesionych w okresie dwudziestolecia międzywojennego oraz próba zmierzenia zjawiska jego zanikania. Rezultatem jest aktualizacja stanu dotychczasowej wiedzy w systematyce badań nad dziś już nieistniejącą drewnianą architekturą sakralną.

W bibliografii zostały uwzględnione wszystkie materiały, jakie udało się zebrać, nie stanowi ona jednak zbioru zamkniętego, gdyż zebranie pełnej bibliografii, przy dzisiejszym stanie wiedzy i jej rozproszeniu, jest niemożliwe. Autorki żywią jednak nadzieję, że w proponowanej formie spełni ona swoje zadanie i że będzie rozszerzana przez innych badaczy architektury.

Stan badań

Obecny stan wiedzy na temat wąskiej grupy obiektów budowlanych, jakim są niezachowane drewniane kościoły wzniesione w okresie II RP, jest w dużym stopniu ograniczony.

from Poland's architectural landscape, regardless of whether they date back centuries or were built in the interwar period.

The present study—prepared more than a decade after Błotnicka-Mazur's article—revisits this phenomenon, providing an updated assessment of the state of preservation of this narrow category of religious wooden buildings. Many churches were not saved by heritage protection measures, while most were never protected at all. Frequently, once new masonry churches were erected, the wooden structures lost their continuous use and fell into ruin; as a result, they were either dismantled or—under the most optimistic but least common scenario—relocated and given a new function.

Reflections on the preservation of Poland's wooden architectural heritage have remained largely unchanged for nearly a century. As early as 1930, Aleksander Bystrzykowski [1930, p. 6] observed that although wooden religious buildings constituted a significant majority in the eighteenth century, over time they were destroyed by war, age, and the rapid population growth accompanying technological development, which rendered modest wooden churches insufficient.

Similarly, the argument put forward by Jan Górkę [1977, p. 6] has not lost its relevance. Despite nearly fifty years having passed, his call for the establishment of a center that would coordinate the work of institutions and individuals engaged in wooden architecture has not been heeded. Although the necessary technological tools exist today, no comprehensive information portal has been created to compile the full body of data gathered so far.¹ Such information, scattered across numerous publications, is often difficult to access, and scholars who begin new research in this field must repeatedly return to laborious and time-consuming archival and bibliographic searches.

The aim of this study is to examine the condition of wooden churches built during the interwar period and to address the phenomenon of their disappearance. The outcome is an updated account that contributes to the systematization of knowledge on religious wooden architecture that no longer exists today.

The bibliography includes all materials the authors were able to collect; however, it is not exhaustive, as compiling a complete bibliography—given the current state of knowledge and its dispersed nature—is impossible. The authors nonetheless hope that in its present form it will prove useful and will be expanded by other researchers of architectural history.

State of research

The current level of knowledge concerning this narrow group of structures—non-preserved wooden churches built during the Second Polish Republic—is significantly limited.

The most reliable sources for identifying and compiling statistics on churches that have not survived to

Najbardziej rzetelnym źródłem wiedzy pozwalającym na identyfikację oraz opracowanie statystyki kościołów do dziś niezachowanych są bez wątpienia Diecezjalne Spisy Kościołów. Wśród nich na wyróżnienie zasługuje „Informator historyczny i administracyjny diecezji lubelskiej” opracowany przez Marka T. Zahajkiewicza w 1985 r.

Przeprowadzona na potrzeby niniejszego badania kwerenda w archiwach państwowych [Archiwum Państwowe w Lublinie; Archiwum Państwowe w Siedlcach] dała satysfakcjonujący wynik dla 14 z 20 niezachowanych kościołów (70%)² – dzięki kwerendzie udało się dotrzeć do zachowanych oryginalnych projektów i akt parafii. W niewielkiej mierze udało się ją uzupełnić o dane znajdujące się w zasobach urzędów konserwatorskich [Archiwum Zakładowe Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Lublinie] – cztery z siedmiu kościołów mają tzw. kartę białą, stanowiącą dziś jedyny zachowany dokument opisowo-fotograficzny świadczący o przeszłym istnieniu tych obiektów³. Ostatnią grupą są obiekty, dla których kwerenda archiwalna i ikonograficzna dała wynik negatywny. Takie obiekty w analizowanym zbiorze są dwa. Informacje o ich istnieniu są szczątkowe i pochodzą przede wszystkim z Diecezjalnych Spisów Kościołów oraz literatury fachowej.

Do ważnych prac należą opracowania wybitnego historyka sztuki i znawcy drewnianego budownictwa Lubelszczyzny Jana Górkę [1977, 1986, 1987], opisującego zagadnienie typów i form drewnianej architektury sakralnej na Lubelszczyźnie, a także Aleksandra Bystrzykowskiego [1930], dokonującego opisanie zabytków sakralnych diecezji sandomierskiej.

Wśród opracowań drukowanych do najpoważniejszych należy monografia Grażyny Ruszczyk *Drewniane kościoły w Polsce 1918–1939. Tradycja i nowoczesność*, zawierająca „Katalog kościołów 1918–1939” [Ruszczyk 2001, s. 207–280]. Oprócz spisu zawiera ona również rozbudowaną prezentację teorii i praktyki drewnianego budownictwa sakralnego, a także klasyfikację uwzględniającą kryterium stylu, formy oraz konstrukcji (sięgającą połowy XIX w.).

Z uwagi na ograniczone możliwości edycyjne, w artykule zawarto jedynie ogólne wnioski dotyczące analiz form kościołów drewnianych, które to wnioski zostaną uszczegółowione w osobnej publikacji.

Budownictwo kościelne w okresie II RP na Lubelszczyźnie

Okres dwudziestolecia międzywojennego stanowił wyzwanie dla kształtującej się państwowości II Rzeczypospolitej. Po odzyskaniu niepodległości w 1918 r. państwo polskie podjęło kompleksowe działania mające na celu odbudowę struktur politycznych i gospodarczych, jak również integrację terytoriów uprzednio pozostających pod jurysdykcją trzech zaborców.

W sierpniu 1919 r. utworzono województwo lubelskie – jedno z największych w kraju, obejmujące 19 powiatów. Jego ustalony wtedy kształt w zasadzie utrzy-

the present day are undoubtedly the Diocesan Church Registers. Among them, particular attention should be given to the Historical and Administrative Directory of the Diocese of Lublin, compiled by Marek T. Zahajkiewicz in 1985.

The archival query conducted for this study in state archives [Archiwum Państwowe w Lublinie; Archiwum Państwowe w Siedlcach] yielded satisfactory results for fourteen out of twenty non-preserved churches (70%).² These searches made it possible to locate surviving original designs and parish records. To a small extent, this material was supplemented with documentation held by heritage conservation offices [Archiwum Zakładowe Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Lublinie]—four out of seven churches have so-called “white sheets,” which today constitute the only preserved descriptive and photographic documentation confirming the previous existence of these buildings.³ The final group consists of structures for which the archival and iconographic query produced no results. In the analyzed set, there are two such cases. Information about them is fragmentary and comes primarily from Diocesan Church Registers and specialist literature.

Important contributions to the field include the works of Jan Górkę [1977, 1986, 1987], an eminent art historian and expert in wooden architecture of the Lublin region, who examined the types and forms of wooden religious buildings in the area, as well as the earlier study by Aleksander Bystrzykowski [1930], describing religious monuments of the Sandomierz diocese.

Among published studies, one of the most significant is Grażyna Ruszczyk’s monograph *Wooden Churches in Poland 1918–1939: Tradition and Modernity*, which includes a Catalogue of Churches 1918–1939 [Ruszczyk 2001, pp. 207–280]. In addition to the catalogue, the work offers an extensive discussion of theory and practice in wooden religious architecture, along with a classification system based on style, form, and construction (extending back to the mid-nineteenth century).

Due to editorial limitations, this article presents only the general conclusions from the analysis of wooden church forms; these findings will be expanded upon in a separate publication.

Church construction in the Lublin Region during the Second Polish Republic

The interwar period posed a significant challenge for the newly re-established Polish state. After regaining independence in 1918, Poland undertook comprehensive efforts to rebuild its political and economic structures, as well as to integrate territories previously under the jurisdiction of the three partitioning powers.

In August 1919, the Lublin Voivodeship was created—one of the largest in the country, consisting of

mał się do 1 kwietnia 1939 r., kiedy wyłączono z niego trzy powiaty: węgrowski, sokołowski i garwoliński [Żywicki 2022, s. 16]. Różnice między powiatami były nieznaczne, a realizowane inwestycje miały charakter stosunkowo jednorodny. Dużą wagę przywiązywano do rozwoju infrastruktury sakralnej, zaś liczba miejsc kultu religijnego wzrastała w sposób równomierny.

Jak wynika z badań przeprowadzonych w Katedrze Konserwacji Zabytków Politechniki Lubelskiej⁴, w latach 1918–1939 na Lubelszczyźnie wzniesiono łącznie 44 drewniane kościoły (na terenie diecezji lubelskiej 23 obiekty i siedleckiej 21 obiektów)⁵, co stanowi 52,4% ogółu kościołów powstałych w tym czasie na terytorium województwa⁶.

Budownictwo kościelne podlegało przepisom kodeksu prawa kanonicznego (obowiązującego od 1918 r.) oraz regulacjom państwowym. Do 1928 r. projekty zatwierdzane były przez Okręgowe Dyrekcje Robót Publicznych, działające przy urzędach wojewódzkich, przy czym w latach 1922–1928 wspierane były one przez służby konserwatorskie opiniujące estetykę projektów.

Architektoniczna jakość powstających obiektów oraz ich „artystyczny sens” pozostawały w ścisłym związku z poziomem kompetencji zawodowych oraz umiejętności technicznych ich projektantów i wykonawców. Warto podkreślić, że na terenie dawnego zaboru rosyjskiego szczególnie odczuwalny był niedobór wykwalifikowanych inżynierów, co prowadziło do licznych przypadków samowoli budowlanej skutkującej częstym naruszaniem obowiązującego prawa.

Z przeprowadzonych analiz wynika, że architekturę świątyń murowanych projektowali najczęściej dyplomowani architekci. Inaczej przedstawiała się sytuacja w przypadku świątyń drewnianych – spośród 44 obiektów tego typu zaledwie 17 (ok. 40%) powstało według projektów opracowanych przez architektów z odpowiednimi kwalifikacjami.

Forma architektoniczna świątyni była przede wszystkim determinowana przez gust i potrzeby danej wspólnoty parafialnej oraz możliwości finansowe fundatorów.

Kościół wznoszono najczęściej za pieniądze wierznych, zebrane z ustalanych na zebraniach gromadzkich składek lub z podatków uchwalanych na zebraniach parafialnych⁷. Na terenie bogatszych i większych wsi szlacheckich do wznoszenia świątyń często przyczyniali się właściciele ziemscy. Tam też skala świątyń była zwykle większa i architektoniczna jakość lepsza, a obiekty powstawały przeważnie w technice murowanej.

Według Ruszczyk, kościoły drewniane powstałe w latach 1918–1939 stylistycznie mieszczą się w szeroko pojętym historyzmie, w którego ramach dominuje nurt tradycyjny, historyczny i narodowo-romantyczny [Błotnicka-Mazur 2014, s. 113; Ruszczyk 2001, s. 99]. Tendencje modernistyczne uwiaryściły się głównie w dużych ośrodkach miejskich, takich jak Lublin, Zamość, Tomaszów Lubelski, czy też większych ośrodkach wiejskich, takich jak Wisznice, choć i w nich modernizm nierzadko przybierał formy miękkie, historyzujące. Dla znacznej części społeczeństwa

niniejszych powiatów. Its borders remained largely unchanged until April 1, 1939, when three counties—Węgrów, Sokołów, and Garwolin—were separated from it [Żywicki 2022, p. 16]. Differences between the counties were minimal, and investments were relatively uniform across the region. Considerable importance was placed on developing religious infrastructure, and the number of places of worship increased steadily.

According to research conducted at the Department of Built Heritage Conservation of the Lublin University of Technology⁴ between 1918 and 1939 a total of 44 wooden churches were built in the Lublin region (23 within the Diocese of Lublin and 21 within the Diocese of Siedlce),⁵ representing 52.4% of all churches erected in the voivodeship during that time.⁶

Church construction was governed by the Code of Canon Law (in force since 1918) and by state regulations. Until 1928, designs were approved by the Regional Directorates of Public Works operating at the voivodeship offices, and between 1922 and 1928 their work was supported by heritage conservators who reviewed the aesthetic quality of the designs.

The architectural quality of the buildings and their “artistic meaning” were closely tied to the skill level and technical expertise of their designers and builders. It is worth noting that in the former Russian partition there was a particularly acute shortage of qualified engineers, leading to numerous cases of unauthorized construction and frequent violations of building regulations.

Analysis shows that masonry churches were typically designed by certified architects. The situation was different for wooden churches—of the 44 such buildings, only 17 (about 40%) were designed by architects with appropriate qualifications.

The architectural form of a given church was determined primarily by the tastes and needs of the parish community, as well as the financial capabilities of its benefactors.⁷ Churches were most often funded by parishioners, who collected money through contributions agreed upon at village meetings or through parish-approved taxes. In wealthier and larger noble villages, landowners frequently contributed to the construction of new churches. In these areas, churches tended to be larger, of higher architectural quality, and usually built in masonry.

According to Ruszczyk, wooden churches built in 1918–1939 fall stylistically within the broad category of historicism, dominated by traditional, historical, and national-romantic tendencies [Błotnicka-Mazur 2014, p. 113; Ruszczyk 2001, p. 99]. Modernist influences appeared mainly in larger urban centers such as Lublin, Zamość, and Tomaszów Lubelski, as well as in larger rural communities such as Wisznice, though even there Modernism often took on softened, historicizing forms. For much of the rural population, rooted in traditional cultural norms, as well as for conservative church circles, Modernist aesthetics felt foreign, diffi-

wiejskiego, osadzonego w tradycyjnych realiach kulturowych, jak również dla konserwatywnych środowisk kościelnych, estetyka modernizmu pozostawała zjawiskiem obcym, trudnym do zaakceptowania, a często również postrzeganym jako pozbawiona walorów piękna i głębszego znaczenia.

W budownictwie sakralnym okresu II RP dominowały układy tradycyjne, nieznacznie zmodyfikowane względem wcześniejszych⁸. Wśród nich najczęściej spotykane były układy podłużne (zachodnie) jednoprzestrzenne i dwuczłonowe, w których prezbiterium i nawę poprzedzała od frontu kruchta lub wieża. Zamknięcie prezbiterium najczęściej projektowano w formie prostej lub trójbocznej, niekiedy również pięciobocznej. Nie uległa także zmianie lokalizacja zakrystii, którą umieszczano przy bocznej ścianie prezbiterium. Z biegiem czasu coraz popularniejszym rozwiązaniem stawało się flankowanie prezbiterium dwoma symetrycznymi pomieszczeniami przeznaczonymi na zakrystię i składzik lub kaplicę. Korpus główny kościołów równie często projektowano na planie prostym w układzie jedno- i trójnawowym. Plan krzyża pojawiał się częściej w świątyniach murowanych. Uzyskiwano go za pośrednictwem transeptu lub symetrycznie ustawionych kaplic.

W okresie międzywojennym przeważały bryły kościelne bezwieżowe (niekiedy poprzedzone kruchtą). Dla wielu architektów wieża była nie tylko malowniczym akcentem w krajobrazie, ale także szansą na wzbogacenie znormalizowanej bryły i rzutu obiektu. Wieże pojawiały się najczęściej w świątyniach murowanych, w wariantach umieszczonych w osi fasady. Przybierały przy tym formy izbicowe, były zwieńczone różnymi hełmami (namiotowym, iglicowym lub baniastym), niskie i przysadziste, a także proste, charakterystyczne dla doby modernizmu. Dwie wieże stosowano najczęściej w świątyniach o znacznych gabarytach [Gościcki 1916, s. 22].

Jednym z najbardziej charakterystycznych i zarazem estetycznie wyróżniających się elementów architektury sakralnej tego okresu były podcienia, które pełniły funkcje zarówno użytkowe, jak i kompozycyjne, dodając świątyniom malowniczości oraz przestrzennej dynamiki. Te w architekturze drewnianej najczęściej przybierały formę sobót inspirowanych architekturą Małopolski i Śląska⁹.

Niezachowane drewniane kościoły II RP

W chwili obecnej 45,5% zasobu drewnianych kościołów wzniesionych w okresie międzywojennym na Lubelszczyźnie już nie istnieje.

Zjawisko to, przebiegające w sposób stopniowy, wpisuje się w szerszy kontekst postępującej degradacji drewnianej architektury sakralnej i jej znikania z przestrzeni architektonicznej miast i wsi regionu lubelskiego. Stosunkowo krótki czas istnienia tych obiektów wciąż często skutkuje ich marginalizacją w procesach konserwatorskich oraz ograniczoną percepcją ich wartości historycznej i kulturowej. Świadomość ich znaczenia koncentruje się więc w przeważającej mierze

cult to accept, and often perceived as lacking beauty or deeper meaning.

Traditional layouts—only slightly modified from earlier models—dominated religious architecture of the interwar period.⁸ Among them, the most common were longitudinal (western) single-space or two-part layouts, featuring a presbytery and nave preceded by a vestibule or tower. Presbytery closures were most often straight or three-sided, and occasionally five-sided. The placement of the sacristy also remained unchanged, typically located along the side wall of the presbytery. Over time, a more popular arrangement emerged in which the presbytery was flanked by two symmetrical rooms serving as a sacristy and storage space or chapel.

The main body of wooden churches was often designed on a simple plan, either single-aisle or three-aisle. Cross-shaped plans appeared more often in masonry churches and were achieved through transepts or symmetrically placed chapels.

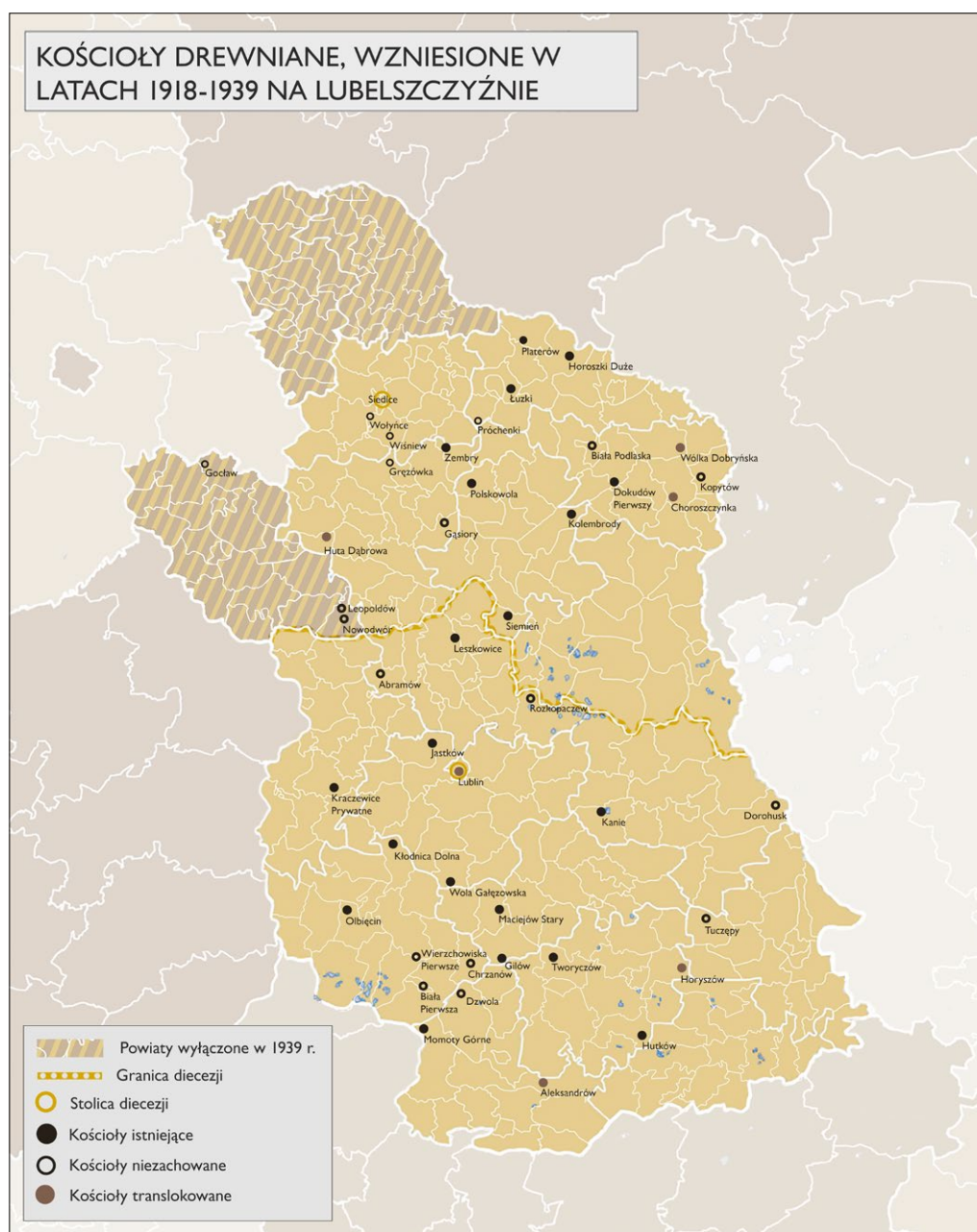
In the interwar period, towerless church bodies predominated (sometimes preceded by a vestibule). For many architects, a tower was not only a picturesque landmark in the landscape but also an opportunity to enrich the standardized massing and floor plan of the building. Towers appeared most frequently in masonry churches, typically positioned along the central axis of the facade. They took on various forms: chambered, topped with tented, spire-like, or bulbous roofs; short and squat; or simple and modernist in character. Two-tower facades were generally used for larger churches [Gościcki 1916, p. 22].

One of the most distinctive and aesthetically striking features of religious architecture of this period was the use of arcaded porches, which served both functional and compositional purposes—adding picturesque qualities and spatial dynamism to the churches. In wooden architecture, these often took the form of *soboty* (low arcades surrounding wooden churches along all or part of their perimeter), inspired by the architecture of Lesser Poland and Silesia.⁹

Non-preserved wooden churches of the Second Polish Republic

At present, 45.5% of the wooden churches built in the Lublin region during the interwar period no longer exist.

This gradual process fits into the broader context of the ongoing degradation of wooden religious architecture and its disappearance from the architectural landscape of towns and villages across the region. The relatively short lifespan of these structures still often results in their marginalization within conservation practices and in a limited recognition of their historical and cultural value. Awareness of their significance therefore remains concentrated primarily within expert and academic circles directly involved in the protection of wooden religious heritage, while it is only weakly reflected in broader social and cultural discourse.

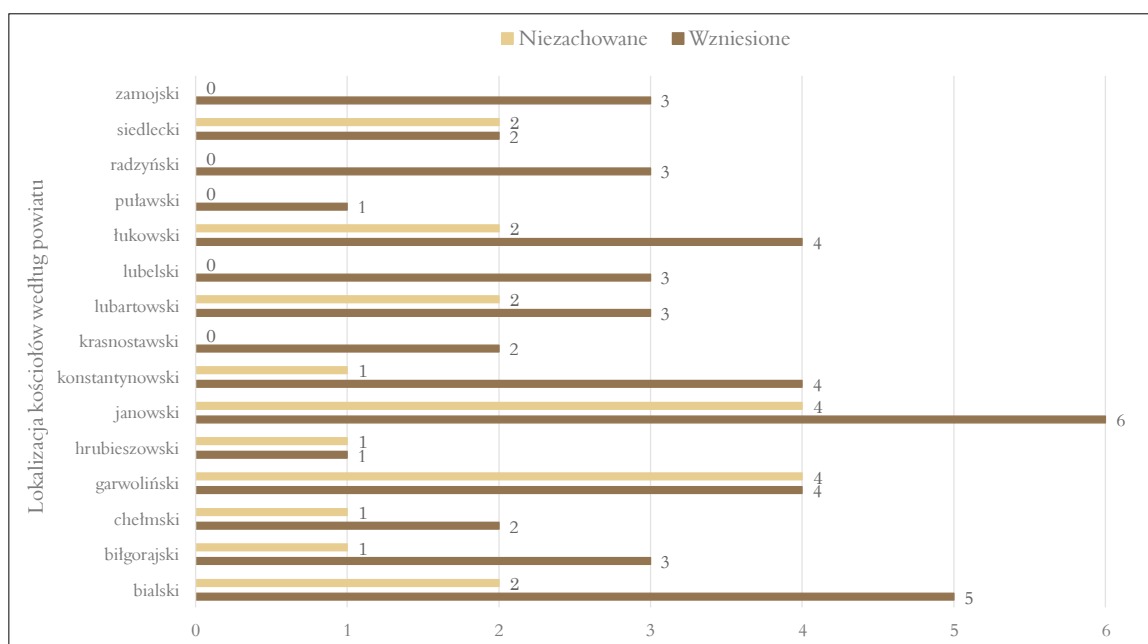
Ryc. 1. Kościoły wzniesione w latach 1918–1939 na Lubelszczyźnie (w granicach z 1930 r.) – lokalizacja kościołów ze wskazaniem obiektów istniejących, translokowanych i niezachowanych; oprac. K. Kluz

Fig. 1. Churches built in the Lublin region between 1918 and 1939 (within the 1930 borders) – locations of churches indicating existing, relocated, and non-preserved buildings; by K. Kluz

w obrębie środowisk eksperckich i badawczych, bezpośrednio zaangażowanych w problematykę ochrony drewnianego dziedzictwa sakralnego, natomiast stosunkowo słabo jest zakorzeniona w szerszym dyskursie społecznym i kulturowym.

Problem utraty zasobu jest zjawiskiem wielopoziomowym, zarówno w wymiarze formalnoprawnym, opierającym się na statusie obiektów, jak i etycznym, skupiającym się na wartościach emocjonalnych związanych ze specyfiką budowli sakralnych. W przeprowadzonym badaniu przyjęto metodę wielokryterialną, analizując zbiór niezachowanych kościołów pod kątem ogólnej charakterystyki obiektów, przyczyny utraty

The loss of this architectural resource is a multifaceted issue, both in its formal-legal dimension—linked to the status of the buildings—and in its ethical dimension, involving the emotional and symbolic values associated with religious structures. The present study adopts a multi-criteria approach, analyzing the set of non-preserved churches in terms of the general characteristics of the buildings, the causes of their disappearance, their legal status, and their state of preservation. The intensity of this phenomenon has also been examined quantitatively with respect to its geographical distribution across the voivodeship (Fig. 1).

Ryc. 2. Stan zachowania zasobu według powiatu (granice powiatów II RP); oprac. K. Kluz

Fig. 2. State of preservation of the church stock by county (borders of the Second Polish Republic); by K. Kluz

zasobu, prawnego statusu budynków oraz stanu zachowania. Intensywność występowania omawianego zjawiska została również poddana analizie ilościowej w odniesieniu do rozmieszczenia geograficznego na obszarze województwa (ryc. 1).

Po przeprowadzeniu analizy statystycznej opartej na podziale terytorium województwa lubelskiego według zasięgu diecezji, przeważająca tendencja zubożenia zasobów uwidoczniła się w diecezji siedleckiej, w której całkowitemu zniszczeniu uległo 11¹⁰ z 21 kościołów wzniesionych w okresie II RP (~52%). Na terenie diecezji lubelskiej sytuacja kształtuje się zdecydowanie mniej niepokojąco. Spośród 23 wybudowanych świątyń do dziś nie przetrwało 9 kościołów (35%)¹¹.

Po dokonaniu dokładniejszego podziału w odniesieniu do granic powiatów (podział administracyjny z 1930 r.) można zauważyć, że najgorzej sytuacja kształtuje się w powiatach garwolińskim, hrubieszowskim i siedleckim, w których odnotowano całkowitą utratę zasobu. Alarmujący stan zaobserwowano w powiatach łukowskim i janowskim. Równie niepokojący jest on w powiecie lubartowskim, w którym z trzech świątyń drewnianych zachowała się zaledwie jedna¹². Zastrzeżeń natomiast nie budzi stan zachowania kościołów w powiatach krasnostawskim, lubelskim, puławskim, radzyńskim i zamojskim, w których wszystkie świątynie przetrwały do dziś (ryc. 2).

Zaznaczyć przy tym należy, że wykres przedstawiony na ryc. 2 stanowi jedynie narzędzie poglądowe i nie prezentuje pełnego przekroju problemu. Sześć kościołów w różnych okresach zostało translokowanych¹³.

Przyczyn znikania drewnianych obiektów sakralnych z krajobrazu Lubelszczyzny upatrywać można w wielu czynnikach. Pierwszym, a zarazem nieunik-

After conducting a statistical analysis based on the division of the Lublin Voivodeship according to diocesan boundaries, the most pronounced loss of resources was observed in the Diocese of Siedlce, where 11¹⁰ of the 21 churches built during the Second Polish Republic (~52%) have been completely destroyed. The situation in the Diocese of Lublin is noticeably less concerning: of the 23 churches constructed there, 9 (35%) have not survived to the present day.¹¹

A more detailed breakdown, aligned with the county borders of 1930, reveals that the situation is most critical in the counties of Garwolin, Hrubieszów, and Siedlce, where the wooden church stock has been entirely lost. Alarming levels of loss were also recorded in the counties of Łuków and Janów. The condition in Lubartów County is similarly troubling—of its three wooden churches, only one remains.¹²

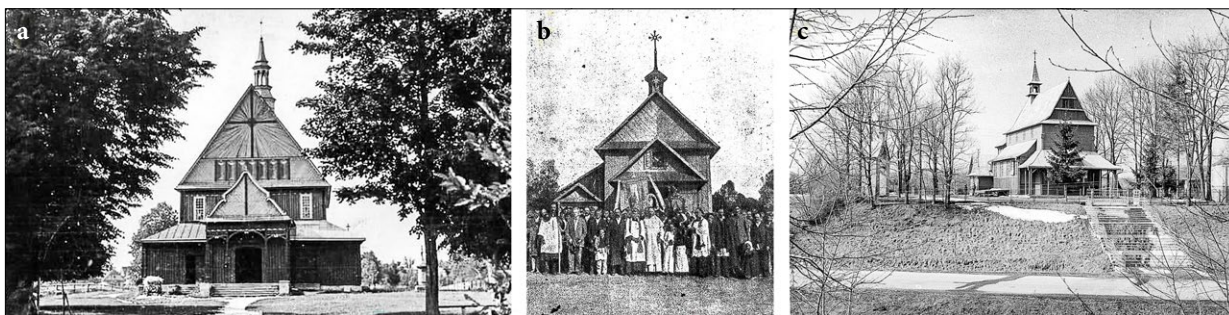
By contrast, no concerns arise regarding the state of preservation in the counties of Krasnostaw, Lublin, Puławy, Radzyń, and Zamość, where all the churches built in the interwar period have survived (Fig. 2).

It should be emphasized that the chart shown in Fig. 2 is only an illustrative tool and does not present the full scope of the issue. Six churches were relocated at various points in time.¹³

The disappearance of wooden religious buildings from the landscape of the Lublin region can be attributed to numerous factors. The first—and inevitably so—are the destructions caused by armed conflicts.

Ryszard Brykowski summarized this phenomenon aptly over two decades ago, writing:

“Losses in culture incurred during wartime are irreversible, tragic, and painful—yet at the same

Ryc. 3. a) Drewniany kościół na Białej, za: Dawny Godziszów, <https://www.facebook.com/photo/?fbid=436463268232359&set=g.356709686115574> (dostęp: 16.05.2025), udostępnienie: U. Bzdyra, b) kaplica we Dzwoli, pow. Biłgoraj, maj 1920, za: Dawny Godziszów, <https://www.facebook.com/photo/?fbid=122152876166357421&set=g.3567096> (dostęp: 16.05.2025), udostępnienie: Ł. Baranowski, c) kościół w Tuczępach, 1986 r., fot. S. Orłowski

Fig. 3. a) Wooden church in Biała; source: Dawny Godziszów, <https://www.facebook.com/photo/?fbid=436463268232359&set=g.356709686115574> (accessed: 16.05.2025), shared by U. Bzdyra b) Chapel in Dzwola, Biłgoraj County, May 1920; source: Dawny Godziszów, <https://www.facebook.com/photo/?fbid=122152876166357421&set=g.3567096> (accessed: 16.05.2025), shared by Ł. Baranowski, c) Church in Tuczępy, 1986, photo by S. Orłowski

nionym, są oczywiście zniszczenia dokonane wskutek konfliktów zbrojnych.

Zjawisko trafnie podsumował jeszcze dwie dekady temu Ryszard Brykowski, pisząc: „Straty w zakresie kultury ponoszone w czasie wojny są nieodwracalne, tragiczne i bolesne, są jednak zarazem niezawinione, ale straty ponoszone w czasie pokoju, z winy właścicieli czy użytkowników budowli zabytkowych oraz na skutek niedopatrzenia lub konformistycznej postawy tych, którym pieczę nad dobrami narodowej kultury powierzono z urzędu, są tym bardziej tragiczne i bolesne, bo będąc równie nieodwracalne, są zarazem nieusprawiedliwione i niezrozumiałe, gdyż mogłoby ich przecież nie być” [Brykowski 1994, s. 166].

Z przeprowadzonych badań wynika, że wojenne zniszczenia stanowią przyczynę destrukcji ok. 25% kościołów wzniesionych w latach 1918–1939. Spaleniu uległy m.in. kościoły w Białej Ordynackiej (obecnie Biała Pierwsza), Janowie Lubelskim i Życzynie.

Innym związany z wydarzeniami wojny przypadkiem jest kościół w Tuczępach (ryc. 3c), którego budowę rozpoczęto w 1939 r. Nie udało się w pełni odtworzyć losów tego obiektu, wiadomo jednak, że przed wybuchem wojny budowa została ukończona w zakresie prowizorycznym (zrębową konstrukcją ścian przykryto słomą). Po zakończeniu wojny w 1945 r. prace budowlane wznowiono, jednak z uwagi na zły stan fundamentów całość rozebrano i budowę rozpoczęto od nowa, a ukończono dopiero w 1957 r. [Górak 1986, s. 78]. Projekt kościoła nie został odnaleziony, trudno więc jednoznacznie określić, czy dzisiejsza szata świątyni odpowiada pierwotnym założeniom.

Nieco inny los spotkał kościół parafialny pw. św. Teresy od Dzieciątka Jezus, wzniesiony w 1919 r. w Dzwoli, przeniesiony do Godziszowa w 1928 r. Kościół wzniesiono jako tymczasowy i taką też funkcję spełnił dwukrotnie (ryc. 3b). Prawdopodobnie, zgodnie z obowiązującym wówczas prawem, został rozebrany w 1939 r., po ukończeniu budowy trwałej, murowanej świątyni¹⁴.

W toku przeprowadzonych badań zaobserwowano istotną prawidłowość: zarówno w okresie II Rzeczypos-

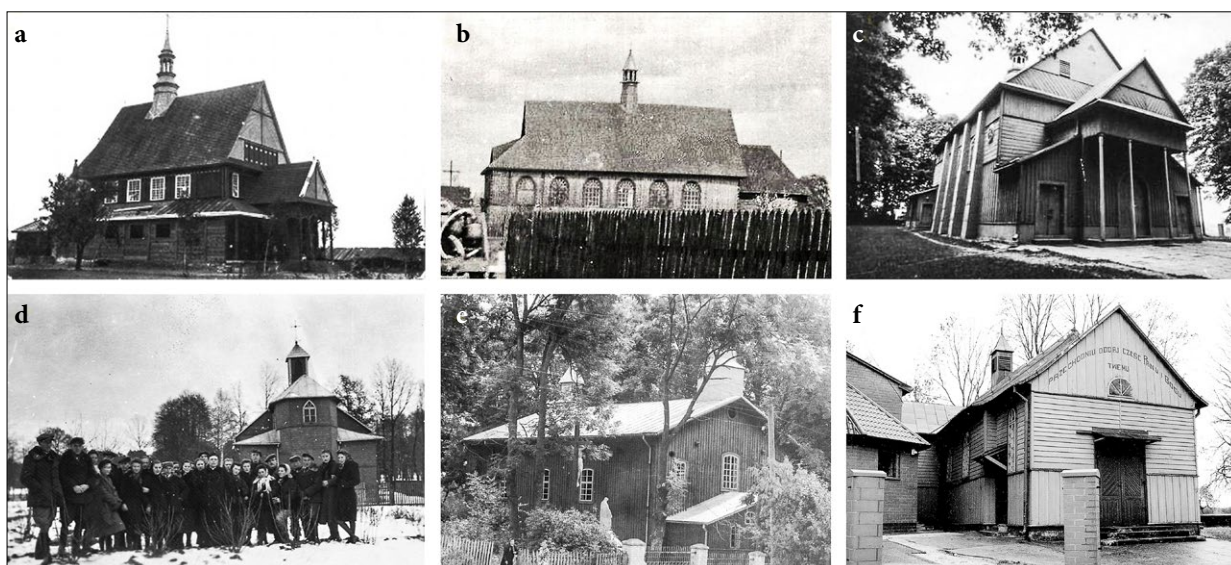
polityki time they are blameless. But losses incurred during peacetime, caused by the negligence or indifference of owners or users of historic structures, or through oversight or conformist attitudes of those officially tasked with safeguarding national cultural heritage, are all the more tragic and painful, because although equally irreversible, they are also unjustified and incomprehensible—for they need not have happened at all.” [Brykowski 1994, p. 166]

Research conducted for this study shows that wartime destruction accounts for approximately 25% of the losses affecting wooden churches built between 1918 and 1939. Among those burned were the churches in Biała Ordynacka (today Biała Pierwsza), Janów Lubelski, and Życzyn.

A related case, though somewhat different, concerns the church in Tuczępy (Fig. 3c), whose construction began in 1939. Its full history remains unclear, but it is known that before the outbreak of war the building had been completed only in a provisional form (the log walls were covered with a straw roof). After the war, in 1945, construction resumed, but due to the poor condition of the foundations, the entire structure was dismantled and rebuilt from scratch—work that was not completed until 1957 [Górak 1986, p. 78]. The original design of the church has not been found, making it difficult to determine whether the present appearance corresponds to the original concept.

A different trajectory befell the parish church of St. Thérèse of the Child Jesus, built in 1919 in Dzwola and relocated to Godziszów in 1928. It had been constructed as a temporary structure and served in that capacity twice (Fig. 3b). In accordance with the law in force at the time, it was properly dismantled in 1939 after the completion of a permanent, masonry church.¹⁴

The research revealed a significant pattern: throughout all periods—the Second Polish Republic, the People’s Republic of Poland, and even today—the demolition of wooden churches is most often accompanied by the construction of new masonry buildings that replace them.

Ryc. 4. a) Kościół w Białej Pierwszej, ok. 1930, za: Kościoły drewniane, <http://www.kosciolydrewniane.pl/> (dostęp: 27.04.2025), b) kościół w Białej Podlaskiej, ok. 1941, za: Kościoły drewniane, <http://www.kosciolydrewniane.pl/> (dostęp: 27.04.2025), c) kościół w Chrzanowie, ok. 1980, za: Kościoły drewniane, <http://www.kosciolydrewniane.pl/> (dostęp: 27.04.2025), d) kościół w Gocławiu, ok. 1940, za: Historia parafii Gocław, <https://www.parafiagoclaw.pl/services/historia-parafii/> (dostęp: 16.05.2025), e) kościół w Nowodworze, 1988, fot. J. Smolak, f) kościół w Wiśniewie, 1997, fot. M. Maraśkiewicz

Fig. 4. a) Church in Biała Pierwsza, ca. 1930; source: Kościoły drewniane, <http://www.kosciolydrewniane.pl/> (accessed: 27.04.2025), b) Church in Biała Podlaska, ca. 1941; source: Kościoły drewniane, <http://www.kosciolydrewniane.pl/> (accessed: 27.04.2025), c) Church in Chrzanów, ca. 1980; source: Kościoły drewniane, <http://www.kosciolydrewniane.pl/> (accessed: 27.04.2025), d) Church in Gocław, ca. 1940; source: Historia parafii Gocław, <https://www.parafiagoclaw.pl/services/historia-parafii/> (accessed: 16.05.2025), e) Church in Nowodwór, 1988, photo by J. Smolak, f) Church in Wiśniew, 1997, photo by M. Maraśkiewicz

spolitej, w czasach Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, jak i współcześnie rozbiórce drewnianych kościołów najczęściej towarzyszy ich zastąpienie nowymi obiektami wzniesionymi w technologii murowanej.

Kościół w Próchenkach (wzniesiony 1920, rozebrany 1989–1992) jest obiektem najgorzej udokumentowanym. W toku badań nie zostały odnalezione żadne materiały świadczące o jego pierwotnej architekturze. Zebrane dokumenty dotyczące kościołów w Gąsiorach [Archiwum Państwowe w Lublinie, Oddział w Radzynie Podlaskim] (rozebrany 1997–2001) i Gręzówce [Archiwum Państwowe w Siedlcach, Urząd Wojewódzki w Siedlcach, sygn. 1532] (rozebrany 1970–1975) nie zawierają informacji wystarczających do rozpoznania ich formy architektonicznej.

W zbiorze niezachowanych drewnianych kościołów nieliczne, bo zaledwie trzy¹⁵ (15%), zostały zrealizowane na podstawie projektów dyplomowanych architektów. Zdecydowana większość najprawdopodobniej została wzniesiona przez miejscowych cieśli¹⁶, bez projektu (70%). Do kreślenia pozostałych zaangażowani byli majstrowie i technicy budownictwa¹⁷.

Dokonując architektonicznej charakterystyki zbioru, łatwo zauważyć, że niezachowane świątynie reprezentują dwie typowe formy. Najwięcej, bo dziewięć kościołów, wzniesiono w typie bezwieżowym. Drugim typem są kościoły jednowieżowe, których wśród świątyń niezachowanych znajduje się pięć.

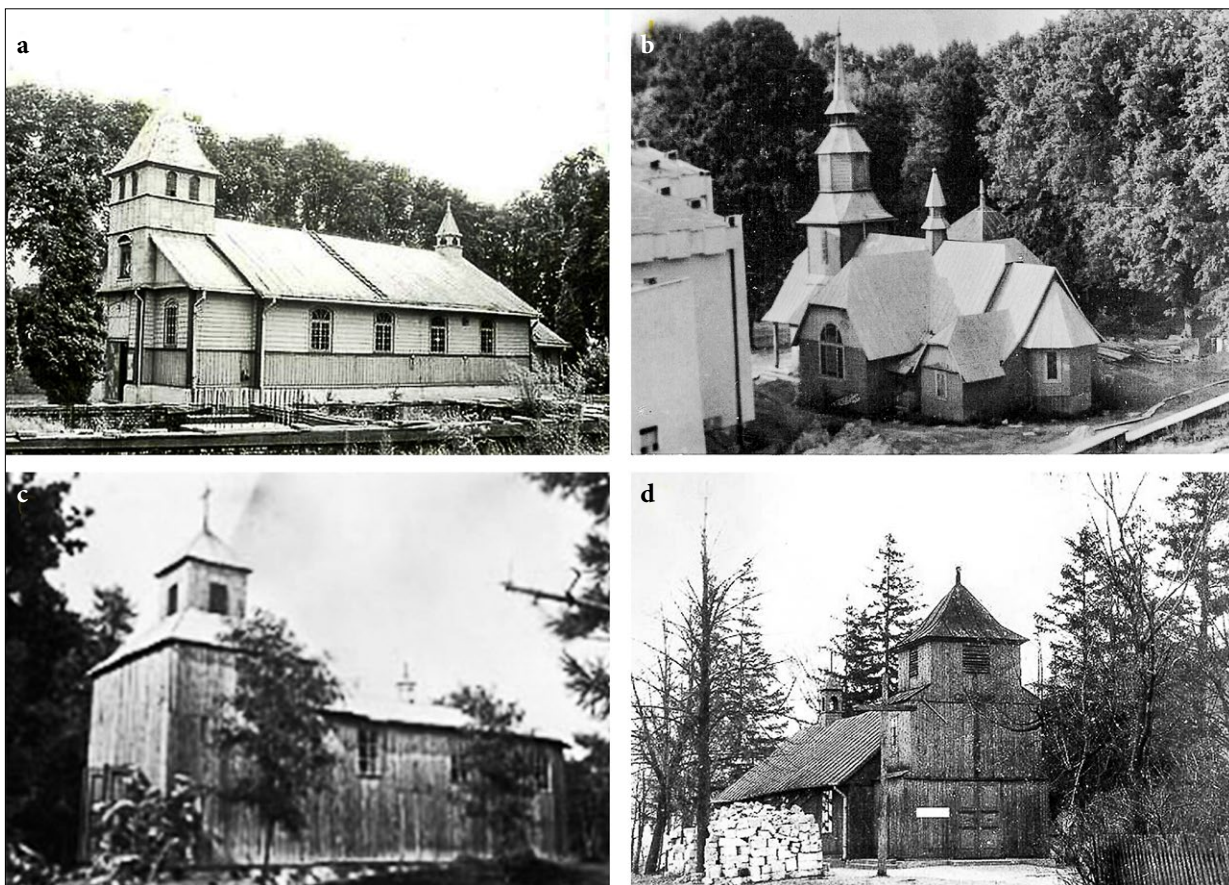
Do typu pierwszego, bezwieżowego (ryc. 4), zaliczają się kościoły w Białej Pierwszej (wzniesiony 1921, spalony 1939), Białej Podlaskiej (wzniesiony 1925,

The church in Próchenki (built in 1920, dismantled 1989–1992) is the least well-documented structure. No materials were found that would shed light on its original architecture. The documents collected for the churches in Gąsior [Archiwum Państwowe w Lublinie, Oddział w Radzynie Podlaskim, file no. 4797] (dismantled 1997–2001) and Gręzówka [Archiwum Państwowe w Siedlcach, Urząd Wojewódzki w Siedlcach, file no. 1532] (dismantled 1970–1975) also contain insufficient information to determine their architectural form.

Among the non-preserved wooden churches, only three (15%)¹⁵ were built according to designs prepared by certified architects. The vast majority were most likely erected by local carpenters without formal architectural plans (70%).¹⁶ The remaining structures were designed by construction masters or technicians.¹⁷

When characterizing the architectural features of the set, it becomes clear that the non-preserved churches fall into two predominant types. The largest group consists of towerless churches—nine in total. The second group includes single-tower churches, of which five appear among the non-preserved examples.

The first type—the towerless churches (Fig. 4)—includes the churches in Biała Pierwsza (built 1921, burned 1939), Biała Podlaska (built 1925, dismantled 1987), Chrzanów (built 1932, dismantled 2015), Dorohusk (built 1915–1918, dismantled 1952), Dzwola (built 1919, dismantled 1939), Gocław (built

Ryc. 5. a) Kościół w Abramowie, fot. J. Górak, b) kościół w Wierchowiskach Pierwszych, fot. mgr C. Kielboń, c) kościół w Kopytów, za: Bialska Biblioteka Cyfrowa, Fotografie południowego Podlasia ze zbiorów Jana Makaruka (przed 1939 r.), d) kościół w Wołyńcach, za: Parafia św. Józefa Robotnika – Wołyńce, <https://www.facebook.com/photo/?fbid=450315138372288&set=a.450314858372316> (dostęp: 18.05.2025)

Fig. 5. a) Church in Abramów, photo by J. Górak, b) Church in Wierchowiska Pierwsze, photo by C. Kielboń, c) Church in Kopytów; source: Bialska Digital Library, Photographs of Southern Podlasie from the Collection of Jan Makaruk (before 1939), d) Church in Wołyńce; source: Parafia św. Józefa Robotnika – Wołyńce, <https://www.facebook.com/photo/?fbid=450315138372288&set=a.450314858372316> (accessed: 18.05.2025)

rozebrany 1987), Chrzanowie (wzniesiony 1932, rozebrany 2015), Dorohusku (wzniesiony 1915–1918, rozebrany 1952), Dzwoli (wzniesiony 1919, rozebrany 1939), Gocławiu (wzniesiony 1937, rozebrany 1985–1989), Leopoldowie (wzniesiony 1933, rozebrany 1982–1983), Nowodworze (wzniesiony 1920, rozebrany 1991–1997), Tuczępach (wzniesiony 1939, rozebrany 1945) i Wiśniewie (wzniesiony 1922–1923, rozebrany ok. 1997). W zastosowanych konstrukcjach ścian kościołów odnotowano najczęściej zrębowych i słupowo-ramowych. Fasady objano najczęściej szalunkiem mieszanym: pionowym i poziomym¹⁸. Szczyty dekorowano szalunkiem w jodełkę lub z motywem romboidalnym.

Rozpatrując projektowane układy, można zauważyć, że dominuje układ podłużny (zachodni), najczęściej dwuczłonowy, z wyodrębnionym z korpusu nawy prezbiterium, zamkniętym trójbocznie¹⁹ lub prosto²⁰. Wyjątkowo, bo pięciobocznie, zamknięto absydę kościoła w Nowodworze (ryc. 4e). Na planie krzyża, w omawianej grupie, zaprojektowano jedynie kościół w Wiśniewie (ryc. 4f). Uzyskano go, projektując po bokach nawy symetryczne płytkie, zamknięte prosto kaplice.

1937, dismantled 1985–1989), Leopoldów (built 1933, dismantled 1982–1983), Nowodwór (built 1920, dismantled 1991–1997), Tuczępy (built 1939, dismantled 1945), and Wiśniew (built 1922–1923, dismantled ca. 1997).

Among their wall structures, the most common were log (*zrębowa*) and post-and-beam systems. The facades were typically clad with mixed boarding—both vertical and horizontal.¹⁸ Gables were often decorated with herringbone or rhomboid-patterned cladding.

When examining the planned layouts, the dominant form is the longitudinal (western) plan, most often two-part, with the presbytery clearly separated from the nave and closed either three-sided¹⁹ or straight.²⁰ An exception is the five-sided apse of the church in Nowodwór (Fig. 4e). Within this group, only the church in Wiśniew (Fig. 4f) was designed on a cruciform plan, achieved by adding shallow, symmetrically arranged chapels on both sides of the nave with straight closures.

The main body of the churches was designed on a simple plan, in either a single-aisle or three-aisle arrangement.²¹

Korpus główny kościołów projektowano na planie prostym w układzie jedno- i trójnawowym²¹.

Projektowane zakrystie występowały czasem w wariancie pojedynczym, przybudowanym do bocznej ściany prezbiterium, częściej jednak podwójnym, flankującym²².

Prostą fasadę kościołów urozmaicały różnorakie formy zamknięć otworów okiennych. Przeważały zamknięcia proste. Zdarzały się jednak również formy półkoliste – w kościele w Białej Podlaskiej (ryc. 4b), formy ostrołukowe – w świątyniach w Chrzanowie (ryc. 4c) i Gocławiu (ryc. 4d). W kościele w Wiśniewie odnotowano wariant mieszany, z łukiem ostrym i półkolistym.

Charakterystycznym i zarazem wspólnym elementem brył wymienionych kościołów była umieszczona nad nawą sygnaturka.

Drugi typ to kościoły jednowieżowe (ryc. 5), do których należą kościoły w Abramowie (wzniesiony 1925, rozebrany 1994), Kopytowie (wzniesiony 1928–1930, rozebrany 1990–1992), Rozkopaczewie (wzniesiony 1933, rozebrany 1986), Wierzchowiskach Pierwszych (wzniesiony 1923–1924, rozebrany 1992) i Wołyńcach (wzniesiony 1934–1935, rozebrany 1985)²³.

Zasadniczym elementem, odmiennym dla tej grupy kościołów, jest dominująca nad bryłą pojedyncza wieża, dlatego też w poniższej sekcji skupiono się głównie na jej charakterystyce.

Niewiele informacji dostarczają materiały zebrane na temat świątyni w Kopytowie. Z fotografii kościoła można wnioskować, że posiadał on masywną, niewyodrębnioną z korpusu nawy wieżę, zakończoną zamkniętą czworoboczną latarnią nakrytą dachem namiotowym z sygnaturką krzyża (ryc. 5c).

W przypadku kościoła w Wołyńcach masywna trzykondygnacyjna wieża z kruchtą w przyziemiu poprzedzała korpus nawowy (ryc. 5d). Miała mocno zaakcentowane podziały poziome, uskokowo zwężające się ku górze. Wieżę wieńczył dach brogowy, o lekko załamanych połaciach w partii dolnej. Na podstawie zachowanych planów kaplicy [Archiwum Państwowe w Lublinie, Urząd Wojewódzki Lubelski, sygn. 2190] można stwierdzić duże rozbieżności między projektem i realizacją.

Kościół w Abramowie (ryc. 5a) początkowo należał do grupy świątyń bezwieżowych. Wieżę i kruchtę dobudowano dopiero w 1926 r. Umieszczono ją na osi fasady i obudowano niższymi przybudówkami. Wieża, wzniesiona na planie kwadratu, trzykondygnacyjna, miała w drugiej kondygnacji zamkniętą odcinkowo niszę, w której umieszczono obraz patronki. Ostatnia kondygnacja z podwójnymi przezroczami była nakryta brogowym dachem o załamujących się połaciach w partii dolnej.

Najwięcej z zachowanych dokumentów²⁴ wiemy dziś o kościele w Wierzchowiskach Pierwszych. Kościół został wzniesiony według projektu arch. Juliusza Dzierżanowskiego [Archiwum Państwowe w Lublinie, Urząd Wojewódzki Lubelski, sygn. 988]. Dominujący element stanowiła nadbudowana nad babińcem dzwonnica: w przecięciu z połaciami dachu babińca na planie kwadratu, wyżej sześcioboczna z zablendowymi przezroczami, zakończona daszkiem uformowanym w kształt

The sacristy appeared either as a single annex attached to the side of the presbytery, or—more commonly—as a pair of symmetrical rooms flanking it.²²

The simple facades were enriched with varied window-opening shapes. Straight-headed windows predominated, but semicircular forms also appeared—e.g., in the church in Biała Podlaska (Fig. 4b)—as well as pointed-arch windows, found in the churches in Chrzanów (Fig. 4c) and Gocław (Fig. 4d). In Wiśniew, a mixed solution was used, combining both pointed and semicircular arches.

A characteristic and shared feature of all the churches in this group was the presence of a small ridge turret (*sygnaturka*) placed above the nave.

The second type comprises the single-tower churches (Fig. 5), which include the churches in Abramów (built 1925, dismantled 1994), Kopytów (built 1928–1930, dismantled 1990–1992), Rozkopaczew (built 1933, dismantled 1986), Wierzchowiska Pierwsze (built 1923–1924, dismantled 1992), and Wołyńce (built 1934–1935, dismantled 1985).²³

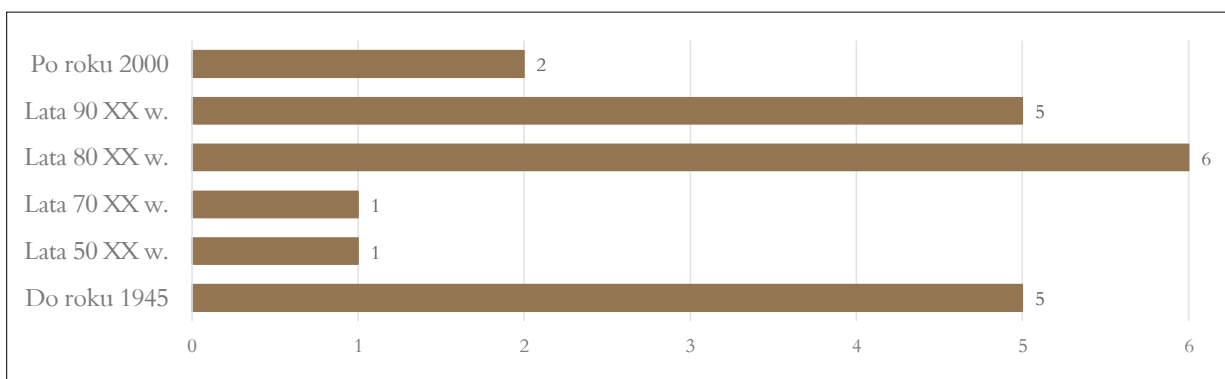
The defining feature of this group is the dominant single tower rising above the church's massing; therefore, this section focuses mainly on its architectural characteristics.

The collected materials offer little information about the church in Kopytów. Based on surviving photographs, it appears to have had a massive tower integrated directly into the nave body, topped with a closed, square lantern covered with a tent roof and finished with a cross-bearing finial (Fig. 5c).

In the case of the church in Wołyńce, a massive three-story tower with a ground-floor porch preceded the nave (Fig. 5d). The tower featured strongly emphasized horizontal divisions, narrowing in stepped setbacks toward the top. It was crowned with a pyramid roof, whose lower slopes bent slightly inward. Surviving chapel plans [Archiwum Państwowe w Lublinie, Urząd Wojewódzki Lubelski, ref. no. 2190] show considerable discrepancies between the original design and the built structure.

The church in Abramów (Fig. 5a) originally belonged to the towerless group. Its tower and porch were added only in 1926. Positioned on the central axis of the facade, the tower was flanked by lower side annexes. Square in plan and three stories tall, it featured a shallow arched niche on the second level containing an image of the patron saint. The top storey, with paired louvered openings, was covered with a *brogowy* roof whose lower slopes were gently broken.

The most detailed archival documentation concerns the church in Wierzchowiska Pierwsze. It was built according to a design by architect Juliusz Dzierżanowski [Archiwum Państwowe w Lublinie, Urząd Wojewódzki Lubelski, ref. no. 988].²⁴ Its dominant feature was a bell tower built above the women's gallery (*babiniec*): square at its base where it intersected with the gallery roof, then octagonal above, with blind arcaded openings, and crowned

Ryc. 6. Czas rozbiórki kościołów drewnianych wzniesionych w latach 1918–1939 na Lubelszczyźnie; oprac. K. Kluz

Fig. 6. Timeframe of the demolition of wooden churches built between 1918 and 1939 in the Lublin region; by K. Kluz

wysmukłego ostrosłupa, o lekko załamanych połaciach w partii dolnej, z metalowym krzyżem na szczycie (ryc. 5b). W związku z budową nowego kościoła murowanego drewniana świątynia została wyłączona z użytkowania liturgicznego. Od roku 1989 pozostawała nieczynna i pozbawiona wyposażenia. Mimo postulowanej translokacji, została ostatecznie rozebrana w 1991 r.

Wyjątkową formę, na tle całego zasobu świątyń drewnianych wzniesionych w okresie II RP na Lubelszczyźnie, otrzymała wieża zegarowa w kościele w Rozkopaczewie. Masywna, trzykondygnacyjna, o prostej formie, poprzedzała korpus nawowy. Ostatnia kondygnacja miała lekką formę arkadową, nakrytą dachem namiotowym, zwieńczonym czworoboczną otwartą podwójną arkadą latarnią, nakrytą ostrosłupowym wysokim dachem, z dekoracją sterczynową. W 1986 r. drewniane ściany obudowano murem i rozebrano.

Najistotniejszym czynnikiem destrukcyjnym okazał się wzmożony rozwój inwestycji sakralnych obserwowany od lat 80. XX w. (ryc. 6). Budowa nowych, najczęściej murowanych świątyń – odpowiadających rosnącym potrzebom liczebnym i funkcjonalnym wspólnot parafialnych – doprowadziła do marginalizacji, a nierzadko całkowitej eliminacji wcześniejszych drewnianych kościołów, które z czasem uznano za przestarzałe, niewygodne i nieefektywne. Często pozostawione bez bieżącej opieki konserwatorskiej, pozbawione funkcji liturgicznej i odpowiedniego nadzoru technicznego, obiekty te ulegają przyspieszonemu rozkładowi²⁵. O ich dalszym losie decydują w większości przypadków względy użytkowe – brak nowego przeznaczenia oraz wysokie koszty konserwacji²⁶ sprawiają, że z punktu widzenia parafii ich dalsze utrzymanie staje się ekonomicznie nieuzasadnione, mimo ich niewątpliwiej wartości kulturowej, historycznej i architektonicznej.

Z zachowanych kart ewidencyjnych zabytków architektury i budownictwa dotyczących grupy objętych ochroną kościołów niezachowanych²⁷ jasno wynika, że mimo dobrego, a niekiedy nawet bardzo dobrego stanu zachowania trzy na sześć²⁸ obiektów poddano rozbiórce w czasie do trzech lat od sporządzenia ewidencji. Takie działanie ze strony konserwatorów pozostaje chyba

with a slender pyramidal roof whose lower slopes bent subtly, topped with a metal cross (Fig. 5b). Once construction of a new masonry church began, the wooden structure was taken out of liturgical use. From 1989 it stood unused and stripped of furnishings. Despite proposals for relocation, it was ultimately dismantled in 1991.

An exceptional form—unique among all wooden churches built in the Lublin region during the Second Polish Republic—was the clock tower of the church in Rozkopaczew. Massive and three stories tall, with a simple silhouette, it preceded the nave. The top story had a lighter, arcaded form beneath a tent roof, surmounted by an open, square double-arcaded lantern covered with a tall pyramidal roof accented with decorative finials. In 1986, the wooden walls were encased in masonry and subsequently dismantled.

The most significant destructive factor turned out to be the surge in church construction that began in the 1980s (Fig. 6). The building of new, usually masonry, churches—designed to meet the growing numerical and functional needs of parish communities—led to the marginalization and, in many cases, the complete elimination of earlier wooden churches, which over time came to be seen as outdated, impractical, and inefficient. Often left without ongoing conservation care, stripped of liturgical functions, and lacking proper technical supervision, these buildings deteriorated rapidly.²⁵ In most cases, their fate was determined by utilitarian considerations: the absence of a new function and the high costs of maintenance made their continued upkeep economically unjustifiable for parishes, despite their undeniable cultural, historical, and architectural value.²⁶

From the surviving architectural and building heritage survey sheets relating to the protected group of non-preserved churches,²⁷ it is clear that—even when in good or very good condition—three out of six documented buildings²⁸ were dismantled within just three years of their inventory being completed. Such actions by heritage conservation authorities seem to

ostatnią linią ochrony przed całkowitą utratą dziedzictwa wielu obiektów architektury, nie tylko drewnianej.

Co do obiektów w Białej Podlaskiej, Chrzanowie i Wierchowiskach Pierwszych²⁹, to postulowano ochronę przed całkowitym zniszczeniem i translokację. Należy jednak pamiętać, że sam postulat nie ma w świetle prawa charakteru wiążącego, dopóki nie zostanie ujęty w odpowiedniej decyzji administracyjnej. Nie dziwi więc, że wobec braku formalnej egzekucji³⁰, wymienione kościoły podzieliły los pozostałych niezachowanych świątyń.

Translokacja obiektów na teren innych miejscowości, gdzie mogą nadal pełnić funkcje liturgiczne, jest sprawdzonym rozwiązaniem. W samym dwudziestoleciu międzywojennym takich aktów przeniesienia dokonano z powodzeniem 13 razy, a z przeniesionych wtedy kościołów do dziś zachowała się połowa³¹.

Wnioski

Adolf Szyszko-Bohusz napisał niegdyś: „Lata całe głoszona teoria nie wystarczy na uratowanie prostej starej kapliczki” [za: Wojciechowski 1927, s. 255]. Teza ta, mimo upływu czasu, pozostaje aktualna, szczególnie w sytuacji konfrontacji z deklaratywnym charakterem doktryny ochrony zabytków oraz ograniczoną skutecznością obowiązujących regulacji prawnych.

Obiekty identyfikowane przez architektów, historyków sztuki oraz etnografów jako wyraz *genius loci*, dla wielu współczesnych użytkowników – zarówno wiernych, jak i duchowieństwa – nie przedstawiają wartości odpowiadających oczekiwaniom reprezentacyjności czy godności. Co więcej, wysokie koszty ich eksploatacji stają się dużym obciążeniem. W związku z ograniczoną skalą obiektów, ich przestarzałą i nietrwałą konstrukcją, a także niedostosowaniem do współczesnych standardów w zakresie komfortu i bezpieczeństwa użytkowników, coraz częściej podejmowane są decyzje o ich rozbiórce.

Drewniane kościoły, zwłaszcza te wzniesione w okresie dwudziestolecia międzywojennego, należą do grupy obiektów zabytkowych wciąż niedostatecznie rozpoznanych i słabo udokumentowanych. Mimo że powstały stosunkowo niedawno, ich wartość historyczna, artystyczna i społeczna jest niezaprzeczalna. Postępujący proces zaniku tego typu architektury – wynikający zarówno z naturalnej degradacji materiałów, jak i przemian cywilizacyjnych – wskazuje na pilną potrzebę podjęcia działań dokumentacyjnych i badawczych. W szczególności konieczne jest opracowanie kompleksowego katalogu oraz przeprowadzenie badań terenowych i archiwalnych obejmujących drewnianą architekturę sakralną Lubelszczyzny z lat 1918–1939. Zadanie to powinno być realizowane w ramach długofalowego programu badawczo-konserwatorskiego, koordynowanego przez organy ochrony zabytków we współpracy z jednostkami naukowymi, zwłaszcza wydziałami architektury oraz instytutami historii sztuki.

represent the last line of defense against the irreversible loss of numerous architectural monuments, not only wooden ones.

In the cases of the churches in Biała Podlaska, Chrzanów, and Wierchowiska Pierwsze,²⁹ preservation and relocation were recommended to prevent complete destruction. It must be remembered, however, that such recommendations carry no legal weight until they are formalized through appropriate administrative decisions. It is therefore unsurprising that, in the absence of formal enforcement, these churches ultimately shared the fate of other non-preserved structures.³⁰

Relocating buildings to other localities—where they can continue to serve liturgical functions—is a proven approach. During the interwar period alone, such relocations were successfully carried out thirteen times, and half of the churches moved during that period have survived to this day.³¹

Conclusions

Adolf Szyszko-Bohusz once wrote: “Years of proclaimed theory are not enough to save a simple old chapel” [after: Wojciechowski 1927, p. 255]. Despite the passage of time, this statement remains valid—especially when confronted with the declarative nature of conservation doctrine and the limited effectiveness of existing legal regulations.

Buildings identified by architects, art historians, and ethnographers as expressions of *genius loci* often fail to hold value, in the eyes of many contemporary users—both lay and clerical—that aligns with expectations of representativeness or dignity. Moreover, the high costs of maintaining such structures place a significant burden on their caretakers. Due to their modest scale, outdated and fragile construction, and failure to meet contemporary standards of comfort and user safety, decisions to dismantle them are increasingly common.

Wooden churches—particularly those erected during the interwar period—belong to a category of heritage structures that remains insufficiently studied and poorly documented. Although relatively recent, their historical, artistic, and social significance is undeniable. The ongoing disappearance of this type of architecture—caused both by the natural degradation of materials and broader civilizational changes—highlights the urgent need for comprehensive documentation and research efforts. In particular, it is necessary to develop a complete catalogue and conduct field and archival studies encompassing wooden religious architecture of the Lublin region from 1918–1939. This task should be carried out as part of a long-term research and conservation program, coordinated by heritage protection authorities in cooperation with academic institutions, especially schools of architecture and art history institutes.

- ¹ Należy zwrócić uwagę, że obecnie podejmowane są inicjatywy mające na celu archiwizowanie i upublicznianie tego typu dokumentacji. Przykładem jest portal NID Zabytek.pl czy Szlak Architektury Drewnianej w Małopolsce będący pokłosiem projektu „Otwarty Szlak Architektury Drewnianej”. W ramach projektu „Drewniany Skarb. Chroniąc Dziedzictwo, kreujemy przyszłość”, którego główną instytucją był Teatr NN, powstała strona www.drewnianskarb.teatrnn.pl upowszechniająca wiedzę na temat tradycyjnej architektury drewnianej miasteczek regionu Lubelszczyzny. Wyżej wymienione działania są jednak działaniami częściowymi, niewykorzystującymi w pełni współczesnych możliwości w zakresie digitalizacji zabytków.
- ² Mowa o kościołach w Białej Ordynackiej, Białej Podlaskiej, Chrzanowie, Dorohusku, Dzwoli, Gąsiorach, Gocławiu, Gręzówce, Kopytowie, Leopoldowie, Rozkopaczewie, Wierchowiskach i Wołyńcach.
- ³ Są to kościoły w Abramowie, Nowodworze, Tuczępach i Wiśniewie.
- ⁴ Katedra Konserwacji Zabytków Politechniki Lubelskiej realizuje obecnie grant pt. „Architektura tożsamości narodowej – zespoły sakralne XX-lecia międzywojennego na Lubelszczyźnie” NdS-II/SP/0529/2024/01 w ramach programu „Nauka dla Społeczeństwa”. Kierownikiem projektu jest prof. dr hab. inż. Bogusław Szmygin.
- ⁵ Na podstawie Diecezjalnych Spisów Kościołów, zob. w bibliografii pod nagłówkiem „Teksty źródłowe”.
- ⁶ Łącznie w latach 1918–1939 na Lubelszczyźnie wzniesiono 84 kościoły.
- ⁷ Do 1932 r. na terenie dawnego zaboru rosyjskiego proboszczowie nie mieli prawa odwoływać się do przymusu państwowego i podatek był dobrowolnym datkiem. W 1932 sejm ustalił jednolitą dla całej II RP ustawę O składkach na rzecz Kościoła katolickiego; zob. Ruszczyk 2001, s. 47.
- ⁸ Podstawową modyfikacją była wielkość prezbiterium. Duże prezbiteria zachowywano jedynie w wyjątkowych przypadkach, wydzielając z ich powierzchni przestrzeń ołtarzową, otoczoną pomieszczeniami zakrystii i składzików.
- ⁹ Wśród najcenniejszych przykładów drewnianych kościołów południowej Małopolski, wpisanych na listę światowego dziedzictwa UNESCO, wymienić można: kościół św. Leonarda w Lipnicy Murowanej (koniec XV w.) oraz kościół św. Filipa i św. Jakuba w Sękowej (wzniesiony ok. 1520 r.).
- ¹⁰ Są to kościoły w Białej Podlaskiej, Gąsiorach, Gocławiu, Gręzówce, Kopytowie, Leopoldowie, Nowodworze, Próchenkach, Wiśniewie, Wołyńcach i Życzynie.
- ¹¹ Są to kościoły w Abramowie, Białej Pierwszej (dawniej Ordynackiej), Chrzanowie, Dzwoli, Dorohusku, Rozkopaczewie, Tuczępach i Wierchowiskach Pierwszych.
- ¹² W powiecie lubartowskim zachował się jedynie kościół w Leszkowicach. Kościoły w Abramowie i Rozkopaczewie rozebrano.
- ¹³ Mowa o kościołach z Aleksandrowa, Choroszczyńki, Horyszowa, Huty Dąbrowa, Lublina i Wólki Dobryńskiej. W „Katalogu kościołów drewnianych 1918–1939” [Ruszczyk 2001] pojawia się błędna informacja o rozbiórce kościoła w Hucie Dąbrowa w latach 1981–1985. Kościół został przeniesiony do Horodzieżki.
- ¹⁴ W świetle kodeksu prawa kościelnego – niezależnie od reprezentowanych wartości artystycznych – nowy kościół drewniany pojmowano jako prowizoryczny, oczę-

- ¹ It should be noted that initiatives aimed at archiving and making this type of documentation publicly accessible are currently being undertaken. Examples include the NID-run portal Zabytek.pl and the Wooden Architecture Route in Lesser Poland, created as a result of the “Open Wooden Architecture Route” project. Another example is the project “Drewniany Skarb. Chroniąc Dziedzictwo, kreujemy przyszłość” (“Wooden Treasure: Protecting Heritage, Creating the Future”), led by the NN Theatre, which produced the website www.drewnianskarb.teatrnn.pl. The above-mentioned activities, however, are partial and do not fully utilize contemporary possibilities in the field of digitization of monuments.
- ² This refers to the churches in Biała Ordynacka, Biała Podlaska, Chrzanów, Dorohusk, Dzwola, Gąsiory, Gocław, Gręzówka, Kopytów, Leopoldów, Rozkopaczew, Wierchowiska, and Wołyńce.
- ³ These are the churches in Abramów, Nowodwór, Tuczępy, and Wiśniew.
- ⁴ The Department of Built Heritage at Lublin University of Technology is currently carrying out a grant titled “Architecture of National Identity – Religious Complexes of the Interwar Period in the Lublin Region,” project no. NdS-II/SP/0529/2024/01, funded under the “Science for Society” program. The project is led by Professor Bogusław Szmygin.
- ⁵ Based on the Diocesan Church Registers; see the bibliography under the heading “Source texts.”
- ⁶ A total of eighty-four churches were built in the Lublin region between 1918 and 1939.
- ⁷ Until 1932, in the territory of the former Russian partition, parish priests had no authority to invoke state enforcement, and the parish tax functioned as a voluntary contribution. In 1932, the Sejm established a unified law for the entire Second Polish Republic, On Contributions for the Benefit of the Catholic Church; see Ruszczyk 2001, p. 47.
- ⁸ The primary modification concerned the size of the presbytery. Large presbyteries were retained only in exceptional cases, with the altar area separated from the remaining space and surrounded by sacristy and storage rooms.
- ⁹ Among the most valuable examples of wooden churches in southern Lesser Poland, included on the UNESCO World Heritage List, are the Church of St. Leonard in Lipnica Murowana (late fifteenth century) and the Church of Sts. Philip and James in Sękowa (built ca. 1520).
- ¹⁰ These are the churches in Biała Podlaska, Gąsiory, Gocław, Gręzówka, Kopytów, Leopoldów, Nowodwór, Próchenki, Wiśniew, Wołyńce, and Życzyn.
- ¹¹ These are the churches in Abramów, Biała Pierwsza (formerly Biała Ordynacka), Chrzanów, Dzwola, Dorohusk, Rozkopaczew, Tuczępy, and Wierchowiska Pierwsze.
- ¹² In Lubartów County, only the church in Leszkowice has survived. The churches in Abramów and Rozkopaczew were dismantled.
- ¹³ This refers to the churches in Aleksandrów, Choroszczyńska, Horyszów, Huta Dąbrowa, Lublin, and Wólka Dobryńska. In the „Katalog kościołów drewnianych 1918–1939” [Ruszczyk 2001], there is an incorrect statement claiming that the church in Huta Dąbrowa was dismantled between 1981 and 1985. The church was in fact relocated to Horodzieżka.
- ¹⁴ According to the Code of Canon Law—regardless of a building’s artistic value—a newly erected wooden church was regarded as a provisional structure, with the expecta-

- kując od administratorów zastąpienia go trwałą świątynią murowaną. Niejednokrotnie drewniane kościoły po kilkuletnim okresie użytkowania zastępowano murowanymi, po czym drewnianą świątynię odsprzedawano do innej miejscowości.
- ¹⁵ W tym wąskim zbiorze znajdują się: kościół w Białej Pierwszej (dawnej Ordynackiej) zrealizowany niezgodnie z projektem arch. Franciszka Kopkowicza, kościół w Leopoldowie – projekt arch. Michała Sławińskiego i kościół w Wierchowiskach Pierwszych – projekt arch. Juliusza Dzierżanowskiego.
- ¹⁶ Potwierdzono trzy takie przypadki: kościoły w Abramowie, Gocławiu i Tuczępach.
- ¹⁷ Kościół w Chrzanowie powstał wg projektu majstra Jaszaka. Brak wyczerpujących danych źródłowych nie pozwala na określenie autorstwa projektu kościoła w Dorohusku, wiadomo jednak, że projekt jego przeniesienia sporządził technik budownictwa M. Błotniejko. Projekt kościoła w Wołyńcach kreślił technik budownictwa Marian Wójcik.
- ¹⁸ Takie przypadki łączonego szalunku występowały w kościołach w Chrzanowie (tu również występował szalunek w jodełkę), Dorohusku, Gocławiu, Tuczępach i Wiśniewie.
- ¹⁹ Trójboczne zamknięcie prezbiterium odnotowano w kościołach w Białej Podlaskiej, Chrzanowie, Gocławiu i Tuczępach.
- ²⁰ Proste zamknięcie występowało w kościołach w Dorohusku, Dzwoli, Leopoldowie i Wiśniewie.
- ²¹ Trójnawowy korpus zaprojektowano w kościołach w Chrzanowie, Leopoldowie, Nowodworze i Tuczępach.
- ²² Takie rozwiązanie odnotowano w kościołach w Chrzanowie, Dorohusku, Gocławiu, Leopoldowie, Tuczępach i Wiśniewie.
- ²³ 24 sierpnia 1985 r. ok. godz. 9 wybuchł pożar w drewnianej świątyni w Wołyńcach. Ogień zaczął wydobywać się z wieży. Powstał najprawdopodobniej na skutek zwarcia w instalacji elektrycznej. Spłonęła wieża z kruchtą, chór z całym wyposażeniem.
- ²⁴ Kościół został wykreślony z ewidencji w 2008 r.
- ²⁵ Przykładem jest rozebrany w 2015 r. kościół w Chrzanowie. W bezpośrednim sąsiedztwie drewnianego kościoła została wzniesiona w latach 2006–2011 nowa murowana świątynia. Stary kościół przestał być użytkowany, a jego stan techniczny sukcesywnie się pogarszał. Obiekt był wówczas zagrożony rozbiórką. Mimo zgłaszanych postulatów dotyczących nadania nowej funkcji nieużytkowanemu obiektowi bądź jego translokacji, nie podjęto działań w tym kierunku.
- ²⁶ W przypadku kościoła w Gocławiu w dokumentach AP natrafiono na opis zdarzeń poprzedzających rozbiórkę kościoła. Jak wskazują zachowane notatki, przyczyną był zły stan zachowania obiektu, stwierdzony przez jednego z parafian. Administrator po przedłożeniu podania o pozwolenie na budowę otrzymał odmowę od Wydziału Wyznań, zezwolono jedynie na remont dotychczas istniejącej świątyni drewnianej. Znajomy księdz, mający do Wydziału Wyznań, zaoferował mu pomoc i po pół roku wydział udzielił pozwolenia [Historia parafii Gocław, <https://www.parafiagoclaw.pl/services/historia-parafii/> (dostęp: 16.05.2025)].
- ²⁷ Kościoły objęte wpisem do WEZ: Abramów, Biała Podlaska, Chrzanów, Nowodwór, Wierchowiska Pierwsze i Wiśniew.
- ²⁸ Mowa o kościołach w Abramowie, Wiśniewie i Nowodworze.
- tion that administrators would eventually replace it with a permanent masonry one. In many cases, wooden churches were replaced by masonry buildings after only a few years of use, after which the wooden structure was sold and moved to another locality.
- ¹⁵ Within this small group are: the church in Biała Pierwsza (formerly Biała Ordynacka), constructed contrary to the design by architect Franciszek Kopkowicz; the church in Leopoldów, designed by architect Michał Sławiński; and the church in Wierchowiska Pierwsze, designed by architect Juliusz Dzierżanowski.
- ¹⁶ Three such cases have been confirmed: the churches in Abramów, Gocław, and Tuczępy.
- ¹⁷ The church in Chrzanów was built according to a design by master builder Jaszak. Due to the lack of comprehensive source material, the authorship of the church design in Dorohusk cannot be determined, although it is known that the plan for its relocation was prepared by construction technician M. Błotniejko. The design for the church in Wołyńce was drafted by construction technician Marian Wójcik.
- ¹⁸ Such instances of combined boarding occurred in the churches in Chrzanów (which also featured herringbone cladding), Dorohusk, Gocław, Tuczępy, and Wiśniew.
- ¹⁹ A three-sided presbytery closure was recorded in the churches in Biała Podlaska, Chrzanów, Gocław, and Tuczępy.
- ²⁰ A straight presbytery closure occurred in the churches in Dorohusk, Dzwola, Leopoldów, and Wiśniew.
- ²¹ A three-aisled nave was designed in the churches in Chrzanów, Leopoldów, Nowodwór, and Tuczępy.
- ²² Such a solution was recorded in the churches in Chrzanów, Dorohusk, Gocław, Leopoldów, Tuczępy, and Wiśniew.
- ²³ On August 24, 1985, at around 9 a.m., a fire broke out in the wooden church in Wołyńce. The flames began to emerge from the tower and were most likely caused by an electrical short circuit. The tower with its porch, as well as the choir loft and all its furnishings, were destroyed by the fire.
- ²⁴ The church was removed from the records in 2008.
- ²⁵ An example is the church in Chrzanów, dismantled in 2015. A new masonry church was built in its immediate vicinity between 2006 and 2011. The old wooden church fell out of use, and its technical condition steadily deteriorated. The structure was at that point threatened with demolition. Despite proposals to assign a new function to the unused building or to relocate it, no action was taken in either direction.
- ²⁶ In the case of the church in Gocław, archival documents contain an account of the events preceding its demolition. According to the preserved notes, the reason cited was the poor condition of the building, reported by one of the parishioners. After the administrator submitted an application for permission to build a new church, the Department of Religious Affairs denied the request and allowed only the repair of the existing wooden structure. A priest's acquaintance who had connections within the Department offered his assistance, and after six months the department granted the permit [Historia parafii Gocław, <https://www.parafiagoclaw.pl/services/historia-parafii/> (accessed: 16.05.2025)].
- ²⁷ The churches listed in the Provincial Heritage Register (WEZ) are: Abramów, Biała Podlaska, Chrzanów, Nowodwór, Wierchowiska Pierwsze, and Wiśniew.
- ²⁸ This refers to the churches in Abramów, Wiśniew, and Nowodwór.

²⁹ W 1991 r. stan niedostateczny. Postulatem jest, o ile pozwoli na to stan zachowania, translokacja lub inwentaryzacja konserwatorska.

³⁰ Dot. kościoła w Chrzanowie: „Zgodnie z postanowieniem Prokuratora Prokuratury Rejonowej w Janowie Lubelskim z 27 listopada 2020 r. „[...] odmówiono wszczęcia śledztwa w sprawie zniszczenia ww. zabytku poprzez dokonanie jego rozbiórki [...] wobec stwierdzenia, że zaistniały czyn nie zawiera znamion czynu zabronionego [...]”; zob. Decyzja KD.5140.5. 2.2021.

³¹ Mowa o kościołach w Dęblinie, Kawęczynie, Krynicach, Polubiczach, Woli Korybutowej i Zarzeczcu Łukowskim.

²⁹ In 1991, the condition was assessed as inadequate. The recommendation was—provided the state of preservation allowed it—relocation or a full conservation inventory.

³⁰ Regarding the church in Chrzanów: “According to the decision of the District Prosecutor’s Office in Janów Lubelski of November 27, 2020, [...] the initiation of an investigation into the destruction of the above-mentioned monument through its demolition was refused [...] on the grounds that the act did not constitute a prohibited offense [...]”; see Decision KD.5140.5.2.2021.

³¹ This refers to the churches in Dęblin, Kawęczyn, Krynice, Polubice, Wola Korybutowa, and Zarzecze Łukowskie.

Bibliografia / References

Archiwalia / Archive materials

Archiwum Archidiecezjalne Lubelskie, Akta Kurii Biskupiej w Lublinie, cz. IV b, sygn. 37, 50, 65.

Archiwum Państwowe w Lublinie:

- Archiwum Ordynacji Zamojskiej ze Zwierzyńca, sygn. 4200, 4302;
- Spuścizna architekta Ignacego Kędzierskiego, sygn. 4;
- Urząd Wojewódzki Lubelski, sygn. 159, 341, 593, 727, 980, 982, 988, 991, 2190.

Archiwum Państwowe w Lublinie, Oddział w Radzynie Podlaskim, Prezydium Powiatowej Rady Narodowej i Urząd Powiatowy w Radzynie Podlaskim, sygn. 4797.

Archiwum Państwowe w Siedlcach:

- Urząd Gminy w Garwolinie, sygn. 369;
- Urząd Wojewódzki w Siedlcach, sygn. 1229, 1518, 1532.

Archiwum Zakładowe Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Lublinie, Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa:

- Kościół parafialny pw. Matki Boskiej Nieustającej Pomocy i św. Józefa Oblubieńca NMP, oprac. mgr Czesław Kielboń;
- Kościół parafialny pw. Matki Boskiej Szkaplerznej w zespole kościelnym, oprac. Jan Górak;
- Kościół parafialny pw. św. Anny Matki NMP i Przemienienia Pańskiego, oprac. Renata Antoniewicz;
- Kościół parafialny pw. św. Jacka, oprac. mgr Marzena Gałęcka;
- Kościół parafialny pw. Trójcy św., oprac. Maciej Maraśkiewicz;
- Kościół parafialny pw. Wniebowzięcia NMP, oprac. Jan Maraśkiewicz;
- Kościół rzymsko-katolicki pw. św. Wojciecha, oprac. Jerzy Smolak.

Bialska Biblioteka Cyfrowa, Fotografie południowego Podlasia ze zbiorów Jana Makaruka (przed 1939 r.).

Teksty źródłowe / Source texts

Archidiecezja Lubelska. Historia i administracja, 2000. Informator historyczny i administracyjny diecezji lubelskiej, oprac. Marek T. Zahajkiewicz, 1985.

Katalog Diecezji Siedleckiej 1997.

Opracowania / Secondary sources

Blotnicka-Mazur Elżbieta, *Problemy drewnianej architektury sakralnej na Lubelszczyźnie z okresu dwudziestolecia międzywojennego*, „Roczniki Humanistyczne” 2014, t. LXII, z. 4, s. 111–129.

Brykowski Ryszard, *Polskie kościoły drewniane: straty wojenne – straty pokojowe. Wółń i wieluńskie*, „Ochrona Zabytków” 1994, nr 47/2 (185), s. 158–167.

Bystrykowski Aleksander, *Zabytki kościelnego budownictwa drzewnego w diecezji sandomierskiej*, Kraków 1930.

Gościcki Leon, *Budowa świątyni. Wskazówki praktyczne przy wznoszeniu i odbudowie kościołów oraz zdobieniu ich wnętrza*, Warszawa–Lwów 1916.

Górk Jan, *Budownictwo drewniane Lubelszczyzny*, Lublin 1977.

Górk Jan, *Kościół drewniane Zamojszczyzny*, Zamość 1986.

Górk Jan, *Typy i formy drewnianej architektury sakralnej Lubelszczyzny*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1987, t. XXXII, z. 3–4, s. 239–251.

Kornecki Marian, *Drewniana architektura sakralna w Polsce: zagadnienie typów i form regionalnych w rozwoju historycznym*, „Ochrona Zabytków” 1992, nr 45 (1–2), s. 7–31.

Ruszczyk Grażyna, *Drewniane kościoły w Polsce 1918–1939. Tradycja i nowoczesność*, Warszawa 2001.

Wojciechowski Jarosław, *Kościół jako budowla*, „Architektura i Budownictwo” 1927, r. III, z. 8–9, s. 227–260.

Żywicki Jerzy, *Architekci i budowniczowie działający w Lublinie oraz województwie lubelskim w latach II Rzeczypospolitej*, Lublin 2022.

Akty prawne / Legal acts

Decyzja KD.5140.5. 2.2021 z dn. 29 stycznia 2021 w sprawie wyłączenia zabytku z wojewódzkiej ewidencji zabytków.

Źródła elektroniczne / Electronics sources

Dawny Godziszów, <https://www.facebook.com/photo/?fbid=436463268232359&set=g.356709686115574>; <https://www.facebook.com/photo/?fbid=122152876166357421&set=g.356709686115574> (dostęp: 16.05.2025).

Historia parafii Gocław, <https://www.parafiagoclaw.pl/services/historia-parafii/> (dostęp: 16.05.2025).
Kościoły drewniane, <http://www.kosciolydrewniane.pl/> (dostęp: 27.04.2025).

Parafia św. Józefa Robotnika – Wołyńce, <https://www.facebook.com/photo/?fbid=450315138372288&set=a.450314858372316> (dostęp: 18.05.2025).

Streszczenie

Artykuł koncentruje się na badaniu zjawiska znikania drewnianych kościołów wzniesionych w okresie II RP na terytorium Lubelszczyzny. Z tej wąskiej grupy zabytków, liczącej zaledwie 44 obiekty, z obszaru województwa lubelskiego od roku 1939 całkowitemu zniszczeniu lub rozbiórce uległo już ponad 40% zasobu. Obserwowany proces destrukcji ma charakter trwały i nieodwracalny. Na potrzeby prezentowanego artykułu dokonano szczegółowej analizy zasobu niezachowanych świątyń z wykorzystaniem odnalezionych dokumentów archiwalnych i ikonograficznych. W poszukiwaniu przyczyny ich ostatecznej destrukcji w badaniu skoncentrowano się na czynnikach takich jak lokalizacja, architektoniczna jakość, czas rozbiórki i forma ochrony.

Abstract

This article focuses on the phenomenon of disappearing wooden churches built in the Lublin region during the period of the Second Polish Republic. Out of this small group of heritage sites—only forty-four structures—more than 40% have been completely destroyed or dismantled within the borders of today's Lublin Voivodeship since 1939. The ongoing process of loss is both permanent and irreversible. For the purposes of this study, a detailed analysis of the non-preserved churches was conducted using recovered archival and iconographic materials. In seeking the causes of their ultimate destruction, the research concentrates on factors such as location, architectural quality, the timing of dismantling, and forms of protection.